

БЕЛІГЕРАТИВНІ ЛАНДШАФТИ: СУТНІСТЬ І КЛАСИФІКАЦІЯ

Розглянуто проблему використання і розуміння поняття "белігеративні ландшафти", їх сутність та можливість класифікації. Значна різноманітність белігеративних ландшафтів дала можливість їх класифікувати за часом формування, тривалістю існування, господарським використанням, належністю до типів місцевостей. З ландшафтознавчого погляду найбільш доцільною є класифікація белігеративних ландшафтів за належністю до відповідних типів місцевостей. Загальна класифікація белігеративних ландшафтів представлена у вигляді схеми, де виокремлено клас, підкласи, зональні типи, белігеративні місцевості, ділянки та урочища. Частково розглянуто можливості раціонального використання белігеративних ландшафтів.

Ключові слова: ландшафт, белігеративний ландшафт, сутність, класифікація, типи, кургани, оборонні споруди.

Постановка проблеми. Багатовіковий результат численних війн – не лише значні людські та матеріальні втрати, але й понівечені ландшафти. До цього часу збереглися різновікові чисельні й своєрідні ландшафтні комплекси військового походження: укріплені городища, оборонні вали і рови, кургани, окопи, вирви від вибухів, ДЗОТи, бліндажі; на десятки кілометрів тягнуться укріплені лінії. Їх можна зустріти на всіх континентах у межах будь-якої природної зони, навколо міст і сіл, на полях і в лісах. У межах України формування ландшафтних комплексів, зумовлених військовими діями, розпочалося в епоху ранньої бронзи (середина II тис. до н.е.) і вважалося, що завершилося в середині 40-х років XX ст. Окремі науковці навіть називали їх "ландшафтами без майбутнього" [8]. Однак, події початку XXI ст. не лише в інших, зокрема арабських країнах, але й в Україні, показують, що белігеративні ландшафти продовжують активно формуватись й, відповідно, зростає їх роль та значення в структурі сучасних ландшафтів як України, так і окремих її регіонів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Стародавні городища, вали і кургани детально вивчають археологи та історики, ними цікавляться архітектори, військові фахівці, фізики і математики. За минулі десятиріччя кургани і вали стали об'єктом досліджень ґрунтознавців, ботаніків та зоологів. В.І. Вернадський, аналізуючи обсяги проведених робіт під час другої світової війни, поставив знак рівності між геологічними процесами Землі і людською діяльністю [цит. за 4]. З географів на ландшафтні комплекси воєнного походження вперше звернув увагу Ф.М. Мільков. У 1974 році він запропонував у структурі антропогенних ландшафтів виділяти особливий клас – клас белігеративних ландшафтів (від латинського *beligero* – вести війну) [8]. Відомі інші назви: військово-фортифікаційні, інженерно-військові, військові, проте широкого визнання вони не отримали. У другій половині 80-х років XX століття була розроблена класифікація белігеративних ландшафтів, частково порушено питання їх раціонального використання та охорони [4,8].

Мета статті – розглянути своєрідність белігеративних ландшафтів, частково їх структуру, класифікацію та можливості подальшого раціонального використання.

Викладення основного матеріалу дослідження. У порівнянні з іншими антропогенними ландшафтами, процес дослідження белігеративних ландшафтних комплексів має свої особливості. Крім загальноприйнятих методик, він включає в себе:

- одночасний аналіз різних за суттю археологічних, історичних, інженерних, природничих (палеогеографічних, ґрунтознавчих, ботанічних та ін.) матеріалів, сконцентрованих іноді в одному-єдиному кургані;
- проведення спільних історико-ландшафтознавчих експедицій. Белігеративні ландшафтні комплекси, що

добре збереглися, взяті під охорону як археологічні або історичні пам'ятки. Їх комплексні дослідження потребують спеціального дозволу і можуть бути проведені ландшафтознавцями лише разом з археологами або істориками.

- використання нетрадиційних для ландшафтознавства методів досліджень: археологічних (способи розкопок, збереження археологічних матеріалів), фізичних (радіовуглецевий аналіз залишків у валах деревини, вугілля, кісток, насіння), інженерних (споруди в курганах, укріплення у валах, кладка цегли), та ландшафтознавчий аналіз цих даних.

Белігеративні ландшафтні комплекси виокремлюються не лише кількісно, але й значним різноманіттям структурних елементів. Це дозволяє їх класифікувати. Класифікацій белігеративних ландшафтів може бути багато. Класифікувати антропогенні ландшафти "означає розділити їх на групи за якоюсь ознакою – або найбільш суттєвою у самій структурі комплексу, або важливою для цілей практики" [8].

Наводимо окремі з можливих класифікацій белігеративних ландшафтних комплексів.

За часом формування – белігеративні ландшафти епохи бронзи, скіфського, слов'янського, давньоруського часів, часів Першої і Другої світових війн, сучасні тощо. Цю класифікацію частіше використовують археологи, історики та краєзнавці. Інколи зустрічаються й спрощені варіанти, як наприклад: стародавні (до Першої світової війни) і сучасні або новітні оборонні споруди. Для географів і ландшафтознавців класифікації белігеративних ландшафтів за часом формування цікаві, але використовуються як допоміжні, зокрема в процесі пізнання історії їх формування та подальшого розвитку.

За тривалістю існування. Руйнування белігеративних ландшафтів проходить з неоднаковою швидкістю. Це залежить не лише від їх "підтримки" людиною, але й взаємозв'язків з прилеглими ландшафтами та загальним впливом природного середовища. Цим зумовлена різна тривалість існування белігеративних ландшафтних комплексів – від одного і кількох років до багатьох століть. У зв'язку з цим, за тривалістю існування белігеративні ландшафти доцільно ділити на:

- **довговічні саморегульовані.** Белігеративні ландшафти цієї групи існують тривалий час – як правило, кілька століть або й тисячоліть – без будь-яких додаткових заходів з боку людини для їх підтримання. До довговічних саморегульованих белігеративних ландшафтів відносяться кургани, городища, земляні вали й рови – залишки оборонних споруд тощо. Найдавніші кургани, що збереглися до наших днів, були насипані кілька століть тому, а вік Троянових валів, фрагменти яких добре прослідковуються й зараз, зокрема на Поділлі, складає майже 1.5 тис. років;

- *багаторічні частково регульовані*. Такі бєлігеративні ландшафти можуть існувати порівняно тривалий час – десятиріччя і більше, однак час від часу потребують "профілактичних заходів", тобто догляду. Зокрема, до них відносяться військові полігони, аеродроми, стрільбища тощо. Раз створені, вони можуть тривалий час функціонувати, однак для нормального існування вимагають періодичного догляду – відновлення;

- *короткочасові регульовані*. Це бєлігеративні ландшафтні комплекси, функціонування яких відповідний час підтримується спеціальними військовими заходами. До них відносяться сучасні окопи, шанці, бліндажі, тимчасові лінії оборони на кордонах держав, що будуються під час військових навчань, тимчасових дислокацій військ або неочікуваної раніше загрози на кордонах. У подальшому їх або знищують, або такі бєлігеративні ландшафти поступово переходять до однієї з вище названих груп.

За господарським використанням. Значна кількість і тривалий час існування після втрати бєлігеративними ландшафтними комплексами оборонних функцій призводить до їх подальшого використання для різноманітних господарських потреб. Це дозволяє розділити їх на такі групи:

- *заповідні*. За чисельністю – це, мабуть, одна з найбільш великих груп бєлігеративних ландшафтів, що у більшості належному стані збереглися до наших днів. До них відносяться всі бєлігеративні ландшафти, що взяті під охорону як археологічні, історичні, власне бєлігеративні пам'ятки, а також як природоохоронні об'єкти, що є сховищами унікальної рослинності і тваринного світу серед розораного лісостепу і степу, похованих під курганами і валами ґрунтів тощо. Упродовж минулих двох десятиріч у заповідні об'єкти почали переводити й окремі військові полігони;

- *занедбані*. Це покинуті й часто розкопані кургани й вали, рідше городища. У кращому випадку, вони заростають різнотрав'ям та кущами глоду, шипшини, степової вишні; в гіршому – бур'янами і використовуються під смітники;

- *сільськогосподарського використання*. Приуроченість бєлігеративних ландшафтів до плакорів та вододілів, де зосереджені основні площі сільськогосподарських угідь, призвела до розорювання частини цих геокомплексів, особливо курганів і в меншій мірі валів, ровів, окопів тощо. На полях вони залишились у вигляді невисоких округлої або витягнутої форми підвищень, що світлими ділянками виокремлюються на фоні чорноземів;

- *лісогосподарського використання*. З метою збереження бєлігеративних ландшафтних комплексів від іншого (сільськогосподарського, рекреаційного) використання або занедбання, їх засаджують березою, сосною, ялиною, кленом польовим і татарським, що різко виокремлює бєлігеративні ландшафти на фоні інших, особливо сільськогосподарських. Тут спостерігається підвищена концентрація тварин (зайці, лисиці, козулі) і птахів. Окремі ландшафтні комплекси цього типу в майбутньому можна перевести у ранг заповідних;

- *дорожні*. Під дороги частіше використовують лише окремі ділянки оборонних валів та ще рідше – вали городищ. Здебільшого це місцеві дороги без твердого покриття. Вони займають вершини валів або покладені у їх підніжжі, інколи перерізають вал впоперек. Є випадки руйнування валів і городищ з метою використання їх матеріалів для підсипки доріг;

- *тафальні*. У минулому рідко, а зараз все частіше значні за розмірами бєлігеративні ландшафтні комплекси використовують під цвинтарі. У південній передпівденній частині Поділля під цвинтарі зайняті переважно сторожові кургани, в інших районах – вали й городища.

За належністю до типів місцевостей. Бєлігеративні ландшафтні комплекси зустрічаються майже у всіх типах місцевості.

- *вододільні*. Переважно це поодинокі групи курганів, рідше вали і майже не зустрічаються городища та бєлігеративні ландшафтні комплекси минулих двох світових війн. Тут зосереджені найбільші за розмірами кургани, зокрема у Вінницькій області до таких відноситься курган Сорока в Іллінецькому районі: його висота зараз 12 м, діаметр підніжжя – до 30 м;

- *плакорні*. У структурі переважають оборонні вали, укріплені городища і замки, майже немає курганів. А також тут, на межі із схилим типом місцевості, спостерігається найвища концентрація бєлігеративних комплексів періоду Першої та Другої світових війн – окопів, траншей, ДОТів, ліній оборони тощо;

- *схилі*. До схилих місцевостей, особливо Середнього Придністер'я та Середнього Придніпров'я, приурочені оборонні рови, окопи, фортеці та замки. Найбільша їх концентрація спостерігається на схилах, що прилягають до шляхів пересування військ, мостів, переправ на річках;

- *терасові*. У межах терас бєлігеративні ландшафтні комплекси зустрічаються не часто. Тут зафіксовано поодинокі кургани, невеликі за площею городища з оборонними валами та розорані або майже засипані окопи і траншеї Другої світової війни;

- *заплавні*. Заплавні бєлігеративні комплекси на Поділлі рідкість. Це лише окопи, траншеї та оборонні насипи поблизу мостів та переправ через річки. На островах річок іноді зустрічаються залишки, переважно з каменю (пісковик, граніт) оборонних споруд, що поступово руйнуються паводками або розбираються місцевими жителями для господарських потреб.

Таксономія типологічних структур бєлігеративних ландшафтів. Таксономія бєлігеративних ландшафтів – проблема, до розробки якої ландшафтознавці лише приступили. Наявний досвід вивчення бєлігеративних ландшафтів дозволяє розрізнати серед них таку таксономічну систему типологічних структур.

Бєлігеративний тип урочища. Бєлігеративні урочища можуть зустрічатися як види у сімействі природних (натуральних, натурально-антропогенних або інших антропогенних) урочищ, або утворювати самостійні сімейства бєлігеративних урочищ. Прикладом першого є курган або частина оборонного валу, що збереглися у межах розораної рівнини вододілу; сімейство бєлігеративних ландшафтних комплексів формують, зокрема, вододільні кургани.

Бєлігеративний тип місцевості – система урочищ, зумовлена видом бєлігеративної діяльності, яка призводить до формування однакових за функціональним призначенням ландшафтних комплексів. Як приклад тип місцевостей стародавніх оборонних споруд, що представлені різновіковими бєлігеративними ландшафтними комплексами, створеними для захисту окремих населених пунктів або регіонів. Курганний тип місцевостей представлений переважно сторожовими курганами, формування яких зумовлене необхідністю попередження тих чи інших воєнних дій.

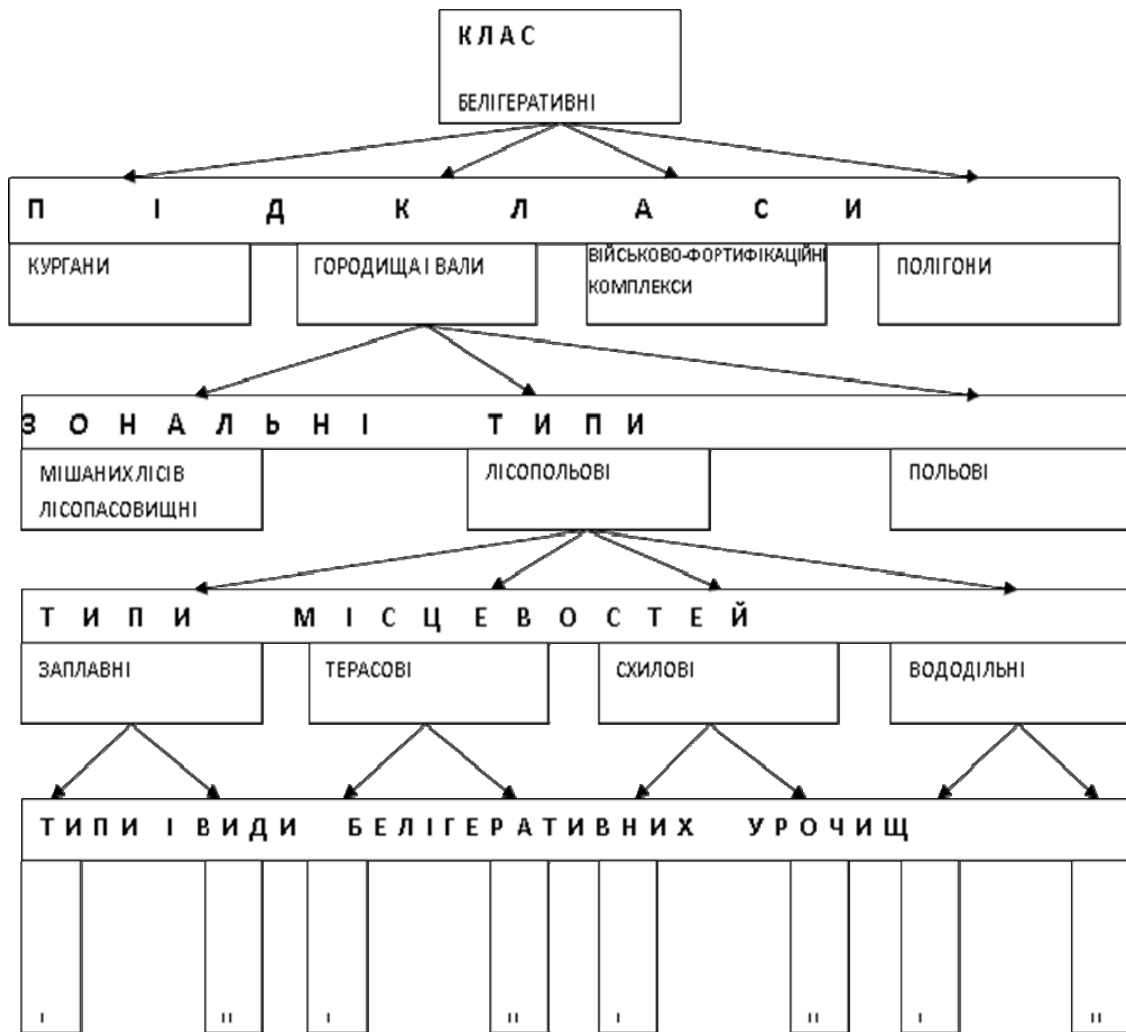

Рис. 1. Таксономічна система типологічних структур класу белігеративних ландшафтів (тип урочища визначається за будовою та літологічним складом порід валу, вид – за рослинним покривом)

Белігеративний тип ландшафту – система взаємозв'язаних белігеративних ландшафтних комплексів, що формуються відповідним видом белігеративної діяльності. В результаті широкого застосування напалму у війні США проти В'єтнаму, замість зелених джунглів формувались вигорілі чорного кольору рівнини – зга-рища. Прикладом белігеративного типу ландшафту були райони відомих боїв у Другій світовій війні: пере-прави через Дніпро, район Корсунь-Шевченківської бит-ви тощо. До своєрідного, лінійно витягнутого беліге-ративного ландшафту можна віднести й лінії оборони, яких на Поділлі було створено ТРИ. З часом беліге-ративні ландшафти втрачають свої специфічні ознаки, але це не означає, що їх не було й немає.

Клас белігеративних ландшафтів – сукупність всіх белігеративних ландшафтних комплексів, зумов-лених військовою діяльністю людей. Це особливий клас антропогенних ландшафтів, що зумовлений особ-ливою діяльністю людей, направленою на руйнуван-ня природного середовища і формування специфіч-них ландшафтних комплексів, більшість яких немає аналогів у природі.

Загальна класифікація белігеративних ландшаф-тів і таксономія їх типологічних структур тісно пов'я-зані між собою і можуть бути представлені відповід-ною схемою (рис.1).

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. За особливостями ландшафт-ної структури белігеративні ландшафти зонально-азональні. Їх будова, поверхневі форми, частково висотна диференціація фаций і підурочищ, здебіль-шого, аazonальні. Ґрунти, рослинний покрив і тварин-ний світ – чітко відображають особливості природних умов тих природних зон, де вони розташовані. Тому, якщо розглядати белігеративні ландшафти загалом, – вони зонально-азональні, якщо лише біотичну гру-пу компонентів – белігеративні ландшафтні комплек-си відносяться до зональних.

Список використаних джерел

1. Бугай А.С. Один из древних оборонительных рубежей на террито-рии Киевщины / А.С. Бугай // Укр. истор. журнал, 1971. – С. 18–24.
2. Вечерский В.В. Замки и крепости Украины / В.В. Вечерский. – К.: Балтия Друк, 2005. – 152 с., ил.
3. Грицюк В.М. Фортифікація скіфів / В.М. Грицюк. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2001. – 30 с.
4. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
5. Дмитрук Ю.М. Ґрунти Троянових валів: еволюційний та еколо-го-генетичний аналіз / Ю.М. Дмитрук, Ж.М. Матвіїшина, І.І. Слюсар-чук. – Чернівці: "Рута", 2008. – 228 с.
6. Кучера М.П. "Троянові" вали Середнього Подністров'я / М.П. Кучера // Археологія. – 1992. – № 4. – С. 43–55.
7. Лесик О.В. Замки та монастирі України / О.В. Лесик. – Львів: Світ, 1993. – 174 с.
8. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты / Ф.Н. Мильков. – М.: Мысль, 1973. – 222 с.

Надійшла до редколегії 14.07.16

Г. Денисик д-р геогр. наук, проф.
Винницький державний педагогічний університет, Вінниця

БЕЛИГЕРАТИВНЫЕ ЛАНДШАФТЫ: СУЩНОСТЬ И КЛАССИФИКАЦИЯ

Рассмотрена проблема использования и понимания понятия "белигеративные ландшафты", их сущность и возможности классификации. Значительная разномасштабность белигеративных ландшафтов дала возможность их классифицировать по времени формирования, продолжительностью существования, хозяйственным использованием, принадлежности к типам местностей. С ландшафтоведческой точки зрения наиболее целесообразной является классификация белигеративных ландшафтов по принадлежности к соответствующим типам местности. Общая классификация белигеративных ландшафтов представлена в виде схемы, где выделены класс, подклассы, зональные типы, белигеративные местности, участки и урочища. Частично рассмотрены возможности рационального использования белигеративных ландшафтов.

Ключевые слова: ландшафт, белигеративный ландшафт, сущность, классификация, типы, курганы, оборонительные сооружения.

H. Denysyk, Doctor of Sciences in Geography, Professor
State Pedagogical University of Vinnytsia, Vinnytsia

FORTIFICATION LANDSCAPES: THE NATURE AND CLASSIFICATION

The problem of the use and understanding of the concept "fortification landscapes", their nature and classification capabilities have been considered. Great diversity of fortification landscapes made it possible to classify them according to time of formation, duration of existence, commercial use, belonging to the types of areas. From the viewpoint of landscapes, the most appropriate classification of fortification landscapes is belonging to corresponding types of areas. General classification of fortification landscapes is represented by the scheme, which singles out the class, subclasses, zonal types, fortification areas, parcels and natural boundaries. The possibilities of fortification landscapes rational use have been partially considered.

Keywords: landscape, fortification landscape, nature, classification, types, mounds, fortifications.